

ΥΠ.ΠΟ.Α. - Γ.Δ.Α.Π.Κ. - ΔΙ.Π.Κ.Α

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΠΑΛΑΜΑΡΙΟΥ ΣΚΥΡΟΥ



Ενημερωτικό Φυλλάδιο Συνεχιζόμενου Έργου

*“Έρευνα, Συντήρηση, Διαμόρφωση,
Προστασία και Ανάδειξη
του Οχυρωμένου Προϊστορικού Οικισμού
στο Παλαμάρι της Σκύρου”*

Ανασκαφική Ομάδα:

Μαρία Δ. Θεοχάρη, Λιάνα Παρλαμά, Ελισάβετ Χατζηπούλιου
Σταμάτης Μπονάτσος, Χριστίνα Ρωμάνου, Γιάννης Μάνος

Επιστημονικοί Συνεργάτες:

Χρήστος Αγουρίδης, Μυρτώ Γεωργακοπούλου, Παναγιώτης Καρκάνας,
Γιάννης Μανιάτης, Γιάννης Μπασιάκος, Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη,
Νίκος Παπαδόπουλος, Κοσμάς Παυλόπουλος, Απόστολος Σαρρής,
Ελένη Στραβοπόδη, Δημήτρης Ταμπακόπουλος, Κατερίνα Τρανταλίδου,
Γεωργία Τσαρτσίδου, Γιώργος Φακορέλλης

Σχεδιασμός, Οργάνωση Έκθεσης:

Μαρία Δ. Θεοχάρη, Λιάνα Παρλαμά, Σταμάτης Μπονάτσος, Χριστίνα Ρωμάνου,
Πέτρος Δευτερήγος

Καλλιτεχνική επιμέλεια έκθεσης, κατασκευή πινακίδων και μακέτας:

Χαρά Χαμψά, Miguel Angel Giglio

Σχέδια-αποτυπώσεις: Πέτρος Δευτερήγος

Αεροφωτογραφίες: Κώστας Ξενικάκης, Συμεών Γεσαφίδης

Συντήρηση: Θεώνη Δημητροπούλου, Μεταξία Τριανταφύλλου

Διοικητική Υποστήριξη: Θορίαμβος Τσαλταπάσογλου, Νίκος Ρουσσάκης

Επίβλεψη Εργασιών Χώρου: Ευγενία Αραμπατζή

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Το 1979 ο Αρχαιοφύλακας Σκύρου *Αχιλλέας Κατσαρέλιας* περισυνέλεξε από το ακρωτήριο *Καστράκι* στον όρμο *Παλαμάρι* της Βορειοανατολικής Σκύρου ένα μεγάλο αριθμό προϊστορικών οστράκων και απολεπισμάτων κατεργασίας οψιανού ανάμεσα από τους θάμνους και τις πυκνές αποθέσεις της άμμου, όπου σε αρκετά σημεία, διακρίνονταν τμήματα τοίχων μεγάλων κτισμάτων. Η Έφορος τότε Ευβοίας και Σκύρου *Έβη Τουλούπα* επισκέφθηκε αμέσως τον χώρο, διέγνωσε τη σημασία του και την ανάγκη της διερεύνησής του και οργάνωσε τη δοκιμαστική ανασκαφή, η οποία διενεργήθηκε το 1981, χάρις την μικρή αλλά πολύτιμη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού δια του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Οι Αρχαιολόγοι *Μαρία Θεοχάρη* και *Λιάνα Παρλαμά* ανέλαβαν την ανασκαφή, και οι πρώτες τομές στο κέντρο και στο βορειότατο άκρο του πλατώματος του ακρωτηρίου διανοίχθηκαν με βάση την πλήρη τοπογραφική αποτύπωση του χώρου των ορατών αρχαίων η οποία εκπονήθηκε από το *Νίκο Παπασταμόπουλο*. Η ύπαρξη στο σημείο αυτό ενός Οικισμού της Πρώιμης και της Μέσης Χαλκοκρατίας, δηλαδή της 3^{ης} και των πρώτων αιώνων της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας, επιβεβαιώθηκε, και ήταν εξ αρχής ευδιάκριτη η δυναμική του τόπου από το είδος, το μέγεθος και την ποιότητα των κτηρίων, την πολύμορφη κεραμεική και τα άλλα ευρήματα, όπως τα μετάλλινά αντικείμενα, που υποδήλωναν επαφές με τα μεγάλα νησιά του Β-ΒΑ Αιγαίου, τις Κυκλάδες, την Εύβοια και την ηπειρωτική Ελλάδα. Τα άφθονα κατάλοιπα επιτόπιας επεξεργασίας του οψιανού, οδήγησαν στο συμπέρασμα, ότι στην παράκτια αυτήν θέση είχε αναπτυχθεί ένας Οικισμός ο οποίος, εκτός των άλλων, υπήρξε και σταθμός στη διακίνηση του πολύτιμου αυτού αγαθού των προϊστορικών χρόνων στο Αιγαίο. Ύστερα από τα αποτελέσματα αυτής της πρώτης έρευνας ο χώρος κηρύχθηκε Αρχαιολογικός, απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, και η ανασκαφή συνεχίστηκε από το 1985 έως το 1998 ως συστηματική, με τη συμμετοχή στην ανασκαφική ομάδα και της *Ελισάβετ Χατζηπούλιου-Καλλίρη*, και κατά διαστήματα του *Χρήστου Αγουρίδη*.



Οι δυσκολίες στο διάστημα αυτό παρά τη συμπαράσταση της *ΙΑ' Εφορείας Αρχαιοτήτων* και τη βοήθεια του *Προσωπικού του Μουσείου Σκύρου* ιδιαίτερα, ήταν πολλές, και θα ήταν αξεπέραστες, αν ο *Δήμος Σκύρου* και η τοπική κοινωνία δεν στήριζαν με θέρμη την προσπάθεια των Αρχαιολόγων. Ο Δήμος Σκύρου ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη δαπάνη των ανασκαφικών εργασιών, και η συμβολή του αυτή υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξη των πραγμάτων. Η έρευνα από το 1985 έως το 1994, επικεντρώθηκε στον Τομέα Β', όπου τα κτήρια και τα αντικείμενα κάθε είδους, καθημερινής ή άλλης ιδιαίτερης χρήσης, που βρέθηκαν μέσα σε αυτά,

έδιναν διαρκώς περισσότερα στοιχεία για μια κοινωνία ανοικτή και δραστήρια, επιβεβαιώνοντας τις αρχικές εκτιμήσεις για τη σημασία του Οικισμού. Με την μελέτη του υλικού και της στρωματογραφίας των ανασκαφών διαμορφώθηκε το χρονολογικό πλαίσιο, όπου διακρίθηκαν 4 διαδοχικές φάσεις κατοικήσεως χωρίς ενδιάμεσα κενά. Οι φάσεις *Παλαμάρι I*, *Παλαμάρι II*, και *Παλαμάρι III* αντιστοιχούν στις περιόδους 2 και 3 της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (3η χιλιετία π.Χ), και η φάση *Παλαμάρι IV* στους πρώιμους χρόνους της Μέσης (αρχές της 2ης χιλιετίας).

Το 1995, χάρις στην δωρεά του αρχαιόφιλου ιατρού της Σκύρου *Γιώργου Νικολάου*, έγινε δυνατόν να μετακινηθεί από την Αθήνα ο Αρχιτεχνίτης Ανασκαφών Μίμης Αλαγιάννης, και να επιχειρηθεί έτσι η δύσκολη εργασία της ανίχνευσης των ορίων του Οικισμού. Η προσπάθεια αυτή υπήρξε καθοριστική, διότι οδήγησε στην αποκάλυψη της σύνθετης, ισχυρής και εξαιρετικά διατηρημένης Οχύρωσης με τους πεταλόσχημους προμαχώνες, την τάφρο και τα προτειγίσματα. Το εύρημα αυτό, ήταν η αναμφισβήτητη απόδειξη της σημασίας του τόπου όχι ως ενός απλού νησιωτικού Οικισμού αλλά ως μιας οχυρωμένης πόλης του Αιγαίου, και έθετε πλέον σε άλλες βάσεις την έρευνα, η οποία συνεχίστηκε έως το 1998 με ενισχύσεις από το *Ίδρυμα Ψύχα* για τη συντήρηση των τοίχων, και από το Επιστημονικό Ίδρυμα *Institute of Aegean Prehistory*, το οποίο έκτοτε χρηματοδοτεί συστηματικά τις επιστημονικές δραστηριότητες και άλλες ανάγκες του αρχαιολογικού έργου.

Το έτος 2000 το Υπουργείο Πολιτισμού έδωσε στο έργο αυτό την ευκαιρία να αναδειχθεί. Τα σημαντικά αποτελέσματα των ανασκαφών, η ανάγκη να συνεχισθεί εντατικά η έρευνα στην Οχύρωση, αλλά και η υποχρέωση να αποδοθεί ο χώρος αυτός ως οργανωμένος επισκέψιμος Αρχαιολογικός Χώρος στην τοπική κοινωνία, οδήγησαν στην έγκριση και ένταξη στα έργα του Ταμείου



2001

Διαχείρισης Πιστώσεων Αρχαιολογικών Έργων του ΥΠΠΟ του Προγράμματος Έρευνα, Συντήρηση, Διαμόρφωση, Προστασία και Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου Παλαμαρίου Σκύρου. Το πρόγραμμα αυτό συγχρηματοδοτήθηκε από το ελληνικό Δημόσιο και το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Περιφερ. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Στερεάς Ελλάδος και Επιχειρησιακό Πρόγραμμα ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ). Λειτουργήσε υπό την εποπτεία της Διεπιστημονικής Επιτροπής, και ολοκληρώθηκε το 2008, αποδίδοντας τον χώρο στη μορφή που έχει σήμερα. Η αρχαιολογική ομάδα ενισχύθηκε με τους Αρχαιολόγους *Σταμάτη Μπονάτσο*, *Χριστίνα Ρωμάνου* και *Γιάννη Μάνο* και πλαισιώθηκε από ειδικούς συνεργάτες σε όλους τους επί μέρους τομείς. Απομένουν βέβαια πολλά ακόμη να γίνουν στο Παλαμάρι από πλευράς αρχαιολογικής έρευνας. Όμως ο χώρος έχει πλέον προστατευθεί, το κορυφαίο μνημείο του, η Οχύρωση, έχει αποκαλυφθεί, και τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα εκτίθενται στο Μουσείο της Σκύρου, αναμένοντας να προχωρήσει ο προγραμματισμός της επέκτασής του, για να αναδειχθεί - όπως αρμόζει - ο αρχαιολογικός πλούτος τού νησιού.



ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Στο Βορειοανατολικό άκρο της Σκύρου, στη ράχη ενός χαμηλού ακρωτηρίου, το οποίο κλείνει τη βορειοδυτική πλευρά του ομώνυμου όρμου, σχηματίζεται ένα πλάτωμα με μέγιστο σημερινό υψόμετρο 19,49 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, και με έκταση 17 στρεμμάτων περίπου, επάνω στο οποίο διατηρούνται τα κατάλοιπα του προϊστορικού οχυρωμένου οικισμού του Παλαμαριού. Ο λόφος προς τα ανατολικά απολήγει σε απότομη κατακρήμνιση, όπου έχει σχηματισθεί μια φυσική τομή, στην οποία κάποιος μπορεί να διακρίνει τις αρχαίες επιχώσεις και τα θεμέλια των κτισμάτων. Η βόρεια πλευρά κατέρχεται απότομα σε ένα μικρό ορμίσκο,

που έχει σχηματιστεί από καταβύθιση και η είσοδός του κλείνεται από βράχους. Ομαλή είναι μόνον η δυτική πλευρά και λιγότερο η νότια-νοτιοδυτική, που οδηγεί προς τη σημερινή παραλία.

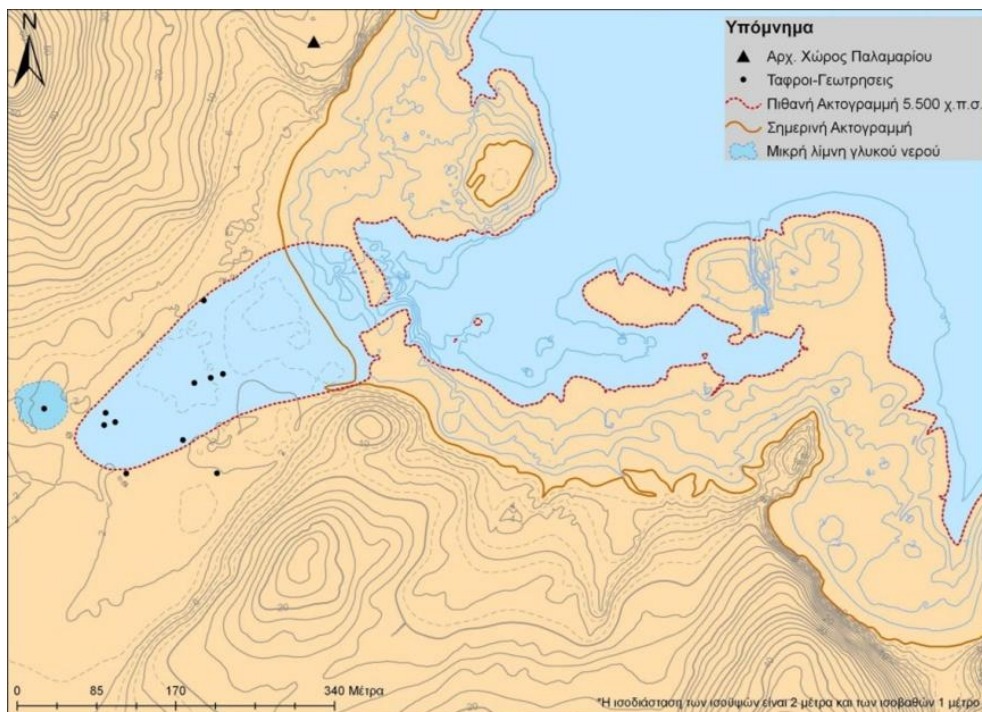


Στον όρμο του Παλαμαριού χύνεται ο ποταμός Λίμνα, που πηγάζει από τους πευκόφυτους ορεινούς όγκους της δυτικής πλευράς του νησιού, διασχίζει το Τραχύ και σχηματίζει την κοιλάδα ανάμεσα στο Πολίχρι και τους Λάκκους, το χαμηλό βουνό πάνω από το Παλαμάρι. Ο ποταμός αυτός πιθανότατα τροφοδοτούσε με νερό τον οικισμό.

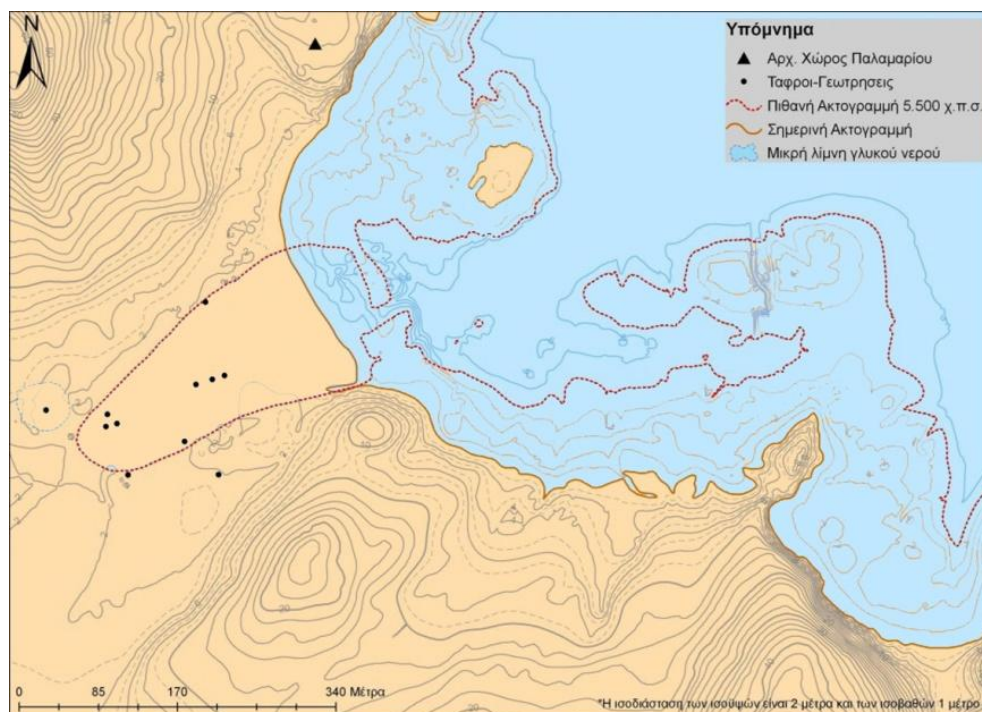
Ο αρχαίος οικισμός είχε έκταση μεγαλύτερη των διατηρουμένων 17 στρεμμάτων, δεν μπορεί όμως η αρχική έκταση να υπολογισθεί με ακρίβεια, καθώς η ανατολική της πλευρά έχει καταβυθιστεί. Τα γεωμορφολογικά δεδομένα του χώρου τον καθιστούν ιδανικό για εγκατάσταση ανθρώπων στην περίοδο της 3ης π.Χ. χιλιετίας. Όπως έχει διαπιστωθεί από τις πρόσφατες γεωμορφολογικές αναλύσεις, η ακτογραμμή της 3ης-2ης π.Χ. χιλιετίας ήταν εντελώς διαφορετική από τη σημερινή. Ο γήλοφος του Παλαμαριού εκτεινόταν ανατολικότερα, έως τη νησίδα στο μέσον του όρμου, σχηματίζοντας έτσι ένα υπήνεμο φυσικό λιμάνι. Στα νοτιοανατολικά του οικισμού μικρή λωρίδα γης με στενό άνοιγμα δημιουργούσε, στο χώρο που σήμερα εκτείνεται η παραλία, μια ρηχή λιμνοθάλασσα με υφάλμυρο νερό, η οποία θα μπορούσε να αποτελεί ένα δεύτερο λιμάνι για τα ελαφρά σκάφη της εποχής.

Σήμερα ολόκληρη η ανατολική πλευρά του αρχαίου οικισμού και μέρος της βόρειας έχουν καταβυθισθεί, με μόνο κατάλοιπο τη νησίδα στο μέσον του όρμου, αποτέλεσμα της δράσης των

σεισμών, των κυμάτων της θάλασσας και των ανέμων στο πέρασμα των αιώνων, ενώ η λιμνοθάλασσα έχει μετατραπεί σε αμμώδη παραλία.



Όρμος Παλαμαρίου: ακτογραμμή Πρώιμης Χαλκοκρατίας

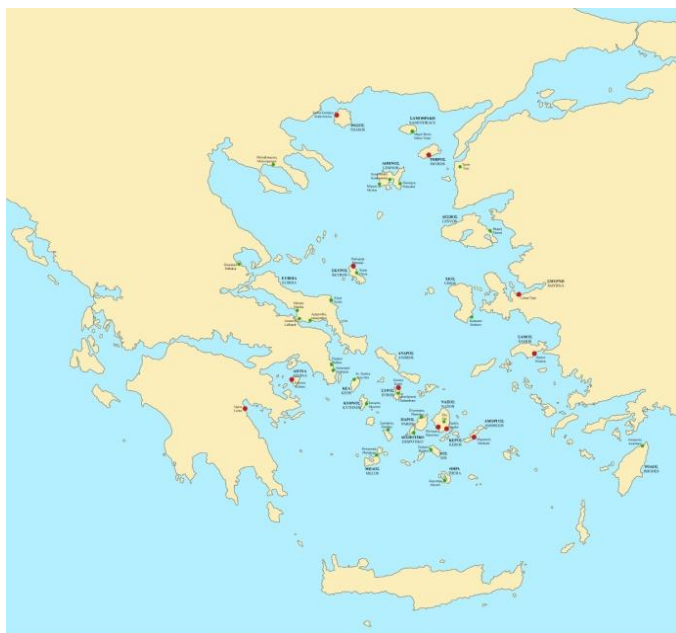


Όρμος Παλαμαρίου: σημερινή ακτογραμμή

(Γεωμορφολογική μελέτη καθ. Κ. Παυλόπουλου και συνεργατών)

ΤΟ ΠΑΛΑΜΑΡΙ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η οχυρωμένη πόλη στον ευλίμενο όρμο του Παλαμαριού, είναι μια θέση καίρια, στο κέντρο σχεδόν του Αιγαίου, όπου ασφαλώς διασταυρώνονταν θαλάσσιοι δρόμοι επικοινωνίας των ακτών και των νησιών του Αρχιπελάγους, από τις Κυκλάδες ως το βόρειο Αιγαίο, και από τα μικρασιατικά παράλια ως την Εύβοια και τον Παγασητικό. Πριν από την ανασκαφή της οι γνώσεις μας για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη Σκύρο ήταν ελάχιστες, και για την Μέση σχεδόν ανύπαρκτες. Με τις ανασκαφές των τελευταίων ετών στη Σκάλα Σωτήρος της Θάσου, στο Μικρό Βουνί της Σαμοθράκης, στη Μύριννα και το Κουκοννήσι της Λήμνου, και σε σειρά νέων θέσεων της Λέσβου, συμπληρώνεται η εικόνα του σπουδαίου Πολιτισμού του Βορείου Αιγαίου, όπως τον γνωρίζουμε από τις μεγάλες ανασκαφές των μεγάλων κέντρων, της Τροίας και της περιοχής της, της Πολιόχνης της Λήμνου (που αποκαλείται και «πρώτη πόλη της Ευρώπης», της Θερμής της Λέσβου, του Εμπορίου της Χίου. Το Παλαμάρι στο κομβικό σημείο του κεντρικού Αιγαίου στο οποίο βρίσκεται, αποτελεί μια θέση-κλειδί για τη διερεύνηση των σχέσεων αυτού του πολιτισμού με τον



κυκλαδικό και τον ελλαδικό, στη διάρκεια της 3ης π.Χ. χιλιετίας, κατά την οποία κυριαρχεί και ρυθμίζει τις εξελίξεις η έκρηξη και στο Αιγαίο της επανάστασης των μετάλλων. Εξακολουθεί όμως να είναι σημαντικός ο ρόλος του και στις αρχές της 2ης χιλιετίας, όταν οι συσχετισμοί αλλάζουν σταδιακά και μια νέα κατάσταση πραγμάτων διαμορφώνεται στο Αιγαίο.

Βασικό στοιχείο της σημασίας του Παλαμαριού είναι η σύνθετη και ισχυρή Οχύρωση, που διατηρείται άριστα σε μήκος μεγαλύτερο των 200 μ. Οι οχυρώσεις αυτού του χαρακτηριστικού τύπου, οι οποίες με το ημικυκλικό σχήμα των προμαχώνων τους μορφοποιούσαν μια νέα περισσότερο προηγμένη αντίληψη για τις αμυντικές δυνατότητες, εμφανίσθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο στα τέλη της 4ης π.Χ. χιλιετίας, και διαδόθηκαν ταχέως κατά τη διάρκεια της 3ης σε όλη την έκταση της Μεσογείου, έως και τις ακτές του Ατλαντικού (Tel Arad, Arslantepe, Limantepe, Lébus, Los Millares, Leceia, Vila Nova de São Pedro). Σημειώνουμε όμως ότι στο Αιγαίο οχυρώσεις πόλεων και οικισμών με συστήματα διαφόρων άλλων τύπων, από τα ισχυρά τείχη της Πολιόχνης και της Τροίας II, έως τους απλούς περιβόλους, όπως αυτός του Ασκηταριού της Αττικής, ήταν συνήθεις από τις αρχές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας. Οχύρωση με πεταλόσχημους προμαχώνες και προτείχισμα ανεσκάφη για πρώτη φορά στο Αιγαίο από τον Χρήστο Τσουντα, στα τέλη του 19ου αιώνα, στο Καστρί της Σύρου. Έκτοτε, και κυρίως τις τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά τμημάτων τέτοιων οχυρώσεων έχουν αποκαλυφθεί, από την Ίμβρο και τη Θάσο έως την Λέρνα της Αργολίδας, την

Κολώνα της Αίγινας, τη Νάξο και την Αμοργό των Κυκλάδων, το Ηραίο της Σάμου. Από τα δεδομένα που σήμερα διαθέτομε, προκύπτει ότι, πριν από τα μέσα της 3ης π.Χ. χιλιετίας, οχυρώνονται με το προηγμένο αυτό οχυρωτικό σύστημα θέσεις παράκτιες, ή πολύ κοντά στις ακτές, προσιτές δια των ρευμάτων τα οποία καθόριζαν τους δρόμους της θαλάσσιας επικοινωνίας. Οι θέσεις αυτές γεωγραφικά κατανέμονται σε ολόκληρο το Αιγαίο, και μπορούμε να μιλούμε για μια ευρύτερη δικτύωση παρακτίων θέσεων που προστατεύονται από τέτοιες οχυρώσεις. Η ανασκαφή στο Limantepe, στον κόλπο της Σμύρνης, τμήματος ισχυρότατου τείχους με έναν τεράστιο πεταλόσχημο προμαχώνα υποδεικνύει μια από τις χερσαίες οδούς της Μικράς Ασίας, δια των οποίων έφθασε στο Αιγαίο ο τύπος των νέων οχυρώσεων.

Η οχύρωση του Παλαμαριού αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη ότι η πόλη συμμετείχε στις πολύ σημαντικές κινήσεις και διεργασίες στο Αιγαίο των μέσων της 3ης π.Χ. χιλιετίας, κινήσεις που είχαν να κάνουν με την επέκταση των επαφών, την αύξηση του διαμετακομιστικού εμπορίου, και την κορύφωση των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων. Είναι εποχή κατά την οποία οικισμοί και πόλεις ανθούν στην ανατολική Μεσόγειο, και είτε δια θαλάσσης μέσω Κύπρου, είτε δια των χερσαίων οδών της Μικράς Ασίας, οι έμποροι, φορείς όχι μόνον των προϊόντων και της ήδη ανεπτυγμένης τεχνολογίας, αλλά και των νέων ιδεών ενός κόσμου διαφορετικού, φθάνουν στον χώρο όπου οι αιγαιακοί και ελλαδικοί οικισμοί - οι οποίοι είχαν από τη Νεολιθική Εποχή μια μακρά και λαμπρή πολιτισμική παράδοση - βρίσκονται ήδη σε ένα στάδιο ουσιαστικής εξέλιξης και οργάνωσης, και ακολουθούν τα πρότυπα της αστικοποίησης. Οι νέες τεχνολογίες και οι καινοτόμοι εξ ανατολών ιδέες, που διαδίδονται ταχέως στον χώρο του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας, βρίσκουν έδαφος κατάλληλο για να συντελέσουν σε νέους τρόπους οργάνωσης και παραγωγής. Σε ό,τι αφορά στο Παλαμάρι, αυτό που τεκμηριώνεται μέχρι στιγμής από τα ευρήματα των ανασκαφών, κινητά και ακίνητα, είναι η ύπαρξη ενός ακμαίου παραλίου Οικισμού στην Πρώιμη Χαλκοκρατία 2, ο οποίος εξελίσσεται σε οχυρωμένη πόλη στην Πρώιμη Χαλκοκρατία 3, και συνεχίζει να υπάρχει, μεταβαίνοντας ομαλά στην περίοδο της Μέσης Χαλκοκρατίας, ακριβώς όπως συμβαίνει και στα Πευκάκια του Βόλου, στο Κουκοννήσι της Λήμνου και στον Μολυβόπυργο της Χαλκιδικής. Το Παλαμάρι της περιόδου αυτής, παρέχει στοιχεία εντυπωσιακής πολεοδομικής οργάνωσης, προς το τέλος όμως του 17ου π.Χ. αιώνα εγκαταλείπεται, και η αγνώστου ονόματος πόλη, που διαδραμάτισε έναν ξεχωριστό ρόλο στο Αιγαίο για μια χιλιετία, ίσως και περισσότερο, παρέμεινε για 3.500 χρόνια θαμμένη κάτω από πυκνές αποθέσεις άμμου.



Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΣΗ

Τα ευρήματα της ανασκαφής μαρτυρούν ότι το Παλαμάρι κατοικήθηκε συνεχώς επί μακρό χρονικό διάστημα που μπορεί να ορισθεί, από τα μέχρι στιγμής δεδομένα και τη βοήθεια της ραδιοχρονολόγησης, από την Πρώιμη Χαλκοκρατία 2 έως το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας, δηλαδή περίπου από το 2800 έως το 1600 π.Χ. Ελάχιστα τμήματα του Οικισμού έχουν ανασκαφεί ή απλώς αποκαλυφθεί, επομένως αγνοούμε ακόμη, ποια ήταν η μορφή της πολεοδομικής διαμόρφωσής του σε κάθε φάση των περιόδων κατοίκησης. Όμως από τους ορατούς επιφανειακώς τοίχους είναι φανερό, ότι η δόμηση είναι πυκνή σε όλη την εντός των



Πλακοστρωμένος δρόμος
στη ΝΔ πλευρά του Οικισμού

τειχών έκταση των 17 στρεμμάτων. Η ύπαρξη πάντως ενός πλακοστρωμένου δρόμου, ο οποίος ανηφορίζει από το νότιο τείχος προς την πόλη, και το δίκτυο των αποχετευτικών κτιστών αγωγών, που έχει σε αρκετά σημεία επισημανθεί, αποτελούν ένδειξη οργάνωσης του χώρου και δυνατότητας εκτελέσεως «κοινοτικών» έργων. Χαρακτηριστικά δείγματα των κτηρίων και άλλων κατασκευών έφεραν στο φως οι ανασκαφές στους Τομείς Β' στο κέντρο του χώρου, και Γ' στο νοτιοανατολικό τμήμα καθώς και ο καθαρισμός των ακραίων κτισμάτων (τομείς Α' και Δ') στην ανατολική και βόρεια περίμετρο του ακρωτηρίου.

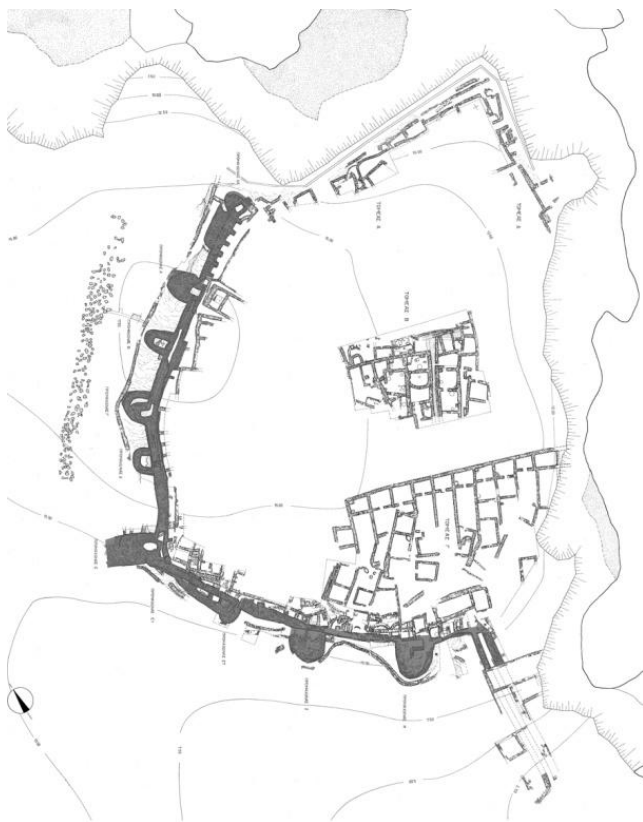
Στον τομέα Β' απεκαλύφθησαν μεγαρόσχημες, λιθόκτιστες σε όλο το ύψος τους, Οικίες Β, Γ και Δ, με δρόμο ανάμεσά τους, η χρήση των οποίων ήταν συνεχής, με επισκευές και περιορισμένες μετατροπές, στις φάσεις *Παλαμάρι II* και *III*, δηλαδή στην περίοδο από τα μέσα έως το τέλος της

3ης π.Χ. χιλιετίας. Έχουν αναγνωρισθεί επίσης στον τομέα Β', αλλά και σε άλλα σημεία στην περίμετρο του Οικισμού οικιακοί εργαστηριακοί χώροι, η ύπαρξη των οποίων, όπως και η πλούσια οικοσκευή των σπιτιών (πήλινα, μέταλλα και λίθινα σκεύη και εργαλεία, αντικείμενα «γοήτρου» και μικροαντικείμενα κάθε είδους), τεκμηριώνουν ποικίλες ασχολίες, δράσεις και εξειδικευμένες δραστηριότητες μιας οργανωμένης και παραγωγικής, σύμφωνα πάντοτε με τα μέτρα της εποχής, κοινωνίας, στην οποία, διακρίνονται τα δείγματα της λεγόμενης "πρώιμης αστικοποίησης".

Η ακμή του Οικισμού στο Παλαμάρι συνεχίζεται και στην εποχή της Μέσης Χαλκοκρατίας (2000-1600 π.Χ.), τα κατάλοιπα της οποίας διατηρούνται σε όλη την έκταση των επιφανειακών στρωμάτων του Αρχαιολογικού Χώρου. Στον Τομέα Γ' ένα εξαιρετικό δείγμα πολεοδομικώς οργανωμένης συνοικίας των χρόνων της περιόδου αυτής ήρθε στο φως, όπου ξεχωρίζει το Συγκρότημα Α, το οποίο αποτελείται από 10 εφαιπτόμενες μεγαρόσχημες επιμήκεις Οικίες, είναι όμως βέβαιο ότι το συγκρότημα αυτό συνεχιζόταν περαιτέρω προς ανατολάς, στο καταβυθισμένο σήμερα τμήμα του χώρου. Το Παλαμάρι της περιόδου αυτής, όταν ανασκαφεί,

είναι βέβαιο ότι θα αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα του Μεσογαλικού πολιτισμού στο Αιγαίο.

Η εντυπωσιακή Οχύρωση του Παλαμαριού προσδίδει στον Οικισμό την ιδιαίτερη σημασία του. Έχει διατηρηθεί σε εξαιρετική κατάσταση στη βόρεια-βορειοδυτική και στη νότια πλευρά του σημερινού ακρωτηρίου, και αποτελεί το σημαντικότερο και πληρέστερο, μέχρι στιγμής, δείγμα των οχυρώσεων αυτού του τύπου στο Αιγαίο. Ανεγέρθη πριν από τα μέσα της 3ης π.Χ. χιλιετίας και παρέμεινε σε χρήση και στις αρχές της 2ης. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά ισχυρό και σύνθετο οχυρωτικό σύστημα, το βασικό στοιχείο του οποίου αποτελούν το Τείχος, που σώζεται σε μήκος πλέον των 200 μ. και σε ύψος από 2 έως και 3,50 μ., και οι πεταλόσχημοι προμαχώνες ΟΑ, Α, Β, Γ, Δ στο ΒΔ σκέλος και ΣΤ, Ζ, Η στο νότιο. Οι προμαχώνες αυτοί διατηρούνται σήμερα σε διαφορετικά μεγέθη, λόγω των πολλών επισκευών και μετατροπών που έχουν υποστεί, με διαστάσεις επιφανείας 5-5,50 έως 11 X 9 μ. και ύψος από 2 έως και 4 μ.. Ο γωνιαίος προμαχώνας Ε, ο οποίος συνδέει τα δυο σκέλη και έχει διαστάσεις επιφανείας 11,50 X 7 μ., μετετράπη από πεταλόσχημος σε ορθογώνια επικλινή πρόσβαση, πιθανότατα κατά την τελευταία περίοδο της χρήσης της οχύρωσης. Και στα δύο σκέλη της οχύρωσης προ των προμαχώνων διέρχονται προτειχίσματα, ενώ στην ευπρόσβλητη από την ξηρά και σχεδόν επίπεδη βορειοδυτική πλευρά η άμυνα ενισχύεται περισσότερο με την τάφρο πλάτους 5,50 μ. και αγνώστου μέχρι στιγμής βάθους, η οποία έχει διαμορφωθεί τεχνητά σε φυσικό ρήγμα. Το φράγμα λίθων κατά μήκος του δυτικού χείλους της τάφρου αποτελεί μια πρώτη γραμμή ανασχεσης των επιτιθεμένων. Ορθογώνια στόμια αγωγών στο προτείχισμα μεταξύ βορειοδυτικού σκέλους και τάφρου υποδηλώνουν σύστημα αποροής υδάτων του Οικισμού προς την τάφρο. Στη νότια πλευρά, όπου το έδαφος είναι επικλινές και τα προτειχίσματα πρέπει να είχαν και αναλημματικό χαρακτήρα, οι αγωγοί αποροής διαπερνούν κατά διαστήματα τον κορμό του τείχους. Σημαντικό στοιχείο στο ακραίο νοτιοανατολικό τμήμα της οχύρωσης του Παλαμαριού αποτελούν οι δύο μακροί παράλληλοι ισχυροί βραχίονες, οι οποίοι κατέρχονται προς την παραλία, προστατεύοντας πιθανώς την επικοινωνία με τον όρμο ελλιμενισμού, και τη διακίνηση ανθρώπων και αγαθών μεταξύ της πόλης και της ενδοχώρας. Η υπόθεση για μίαν ειδική διαμόρφωση της οχύρωσης στο σημείο αυτό, ενισχύεται και από την παρουσία των δύο ογκωδών προμαχώνων Ζ και Η, το σχήμα των οποίων μπορεί να επαναλαμβανόταν και στην άλλη πλευρά των βραχιόνων.



Με γκριζο χρώμα έχει τονιστεί η Οχύρωση
(σχέδιο Π. Δευτερήγου)

ΟΙΚΙΑ Γ

Στον Τομέα Β' η διατήρηση των κτισμάτων, όπως φαίνεται και από τις φωτογραφίες, είναι πολύ καλή, και παρέχει τη δυνατότητα εξαγωγής συμπερασμάτων για τη μορφή των Οικιών, τον τρόπο με τον οποίο αυτές κτίζονταν, και το είδος και τη χρήση των χώρων τους. Οι



Αεροφωτογραφία Τομέα Β'

μετατροπές, οι νέες διαμορφώσεις σε υπάρχοντα κτήρια, οι ανοικοδομήσεις ύστερα από επί μέρους καταστροφές πιθανότατα κυρίως από σεισμούς, διακρίνονται στις επάλληλες οικοδομικές φάσεις και μαρτυρούν τις αλλαγές μέσα στον χρόνο. Τα ερείπια των Οικιών που σήμερα βλέπουμε, ανήκουν σε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, σχεδόν 5 αιώνων, από τα μέσα σχεδόν έως και το τέλος της 3ης χιλιετίας π.Χ. Πρωιμότερες και μακροβιότερες είναι οι Οικίες Β, Γ και Δ. Οι

Οικίες Α και Ε της Μέσης Χαλκοκρατίας, κτισμένες από τις αρχές της 2ης χιλιετίας και εξής επάνω στα επιχωσμένα ερείπια των προηγούμενων Οικιών, διατηρούνται αποσπασματικά, επειδή ανήκουν σε επίχωση μικρού πάχους αμέσως κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η ελλιπής αυτή διατήρηση δεν επιτρέπει την αναγνώριση της μορφής του οικοδομικού ιστού στον οποίο τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν, ασφαλώς όμως η διάταξη των Οικιών στο σημείο αυτό του χώρου κατά τη Μέση Χαλκοκρατία δεν ήταν διαφορετική από εκείνη που έχει μερικώς αποκαλυφθεί στον Τομέα Γ'.

Το Δωμάτιο 1 της Οικίας Γ, οι τοίχοι του οποίου διατηρούνται μέχρι ύψους 1,70 περίπου, έχει επιλεγεί για την επιχειρούμενη αναπαράσταση, επειδή έχουν διατηρηθεί πολύ καλά τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία. Υποθέτομε την ύπαρξη ανωγείου εξ αιτίας του πλάτους των τοίχων, και ιδιαίτερα του δυτικού που φθάνει το 1,10 μ., αλλά και επειδή θεωρούμε ότι στη λίθινη κλιμακωτή κατασκευή της βορειοδυτικής γωνίας, πατούσε φορητή ξύλινη σκάλα η οποία οδηγούσε στο ανώγειο. Ευρήματα από το δωμάτιο αυτό αλλά και από άλλους χώρους του ίδιου Τομέως, επιτρέπουν να συμπεράνομε τον τρόπο κατασκευής της επίπεδης οροφής από δοκάρια, φύκια και καλάμια, με στεγανή εξωτερική επίστρωση, που είχαν τα κτίσματα στο Παλαμάρι. Μικρά τμήματα μάζας πηλού με ενσωματωμένα φύκια, αποτυπώματα καλαμιών επίσης σε πηλό, μάζα από «μελάγγι», που βρέθηκε στο διπλανό Δωμάτιο 4, δηλαδή η «μελανή γη», ορυκτό χρώμα με εξαιρετικές



“Δέπας Αμφικύπελλον”.
Αγγείο ΠΧ ΙΙ/ΙΙΙ
("φάση Καστρί")

στεγανωτικές ιδιότητες, το οποίο βρίσκεται σε αφθονία στη Σκύρο, μαρτυρούν ότι τα υλικά που χρησιμοποιούνται και σήμερα για την κατασκευή των ανωδομών και της οροφής των σκυριανών σπιτιών, ήταν σε χρήση από την περίοδο της πρώιμης Χαλκοκρατίας. Από τα μέχρι στιγμής ευρήματα προκύπτει, ότι τα κτήρια αυτά του Παλαμαριού ήταν λιθόκτιστα σε όλο το ύψος τους, διότι δεν υπάρχουν κατάλοιπα χρήσεως πλίνθων στην ανωδομή, όπως συνήθως συμβαίνει σε πολλούς Οικισμούς των προϊστορικών χρόνων. Λιθόκτιστες είναι πάντοτε και οι εσωτερικές κατασκευές στα δωμάτια, τα πεζούλια, οι πάγκοι εργασίας, και ό,τι άλλο ήταν χρήσιμο για τις οικιακές απασχολήσεις.

Η κεραμική του Δωματίου 1 της Οικίας Γ, μαζί με την αντίστοιχη των άλλων Οικιών του Τομέως Β', τεκμηριώνει τη στρωματογραφία του στις περιόδους της Πρώιμης Χαλκοκρατίας 3 και της Μέσης Χαλκοκρατίας και μαρτυρεί τη συνεχή κατοίκηση από την πρώιμη στη Μέση Χαλκοκρατία. Τα εικονιζόμενα ευρήματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκύρου.

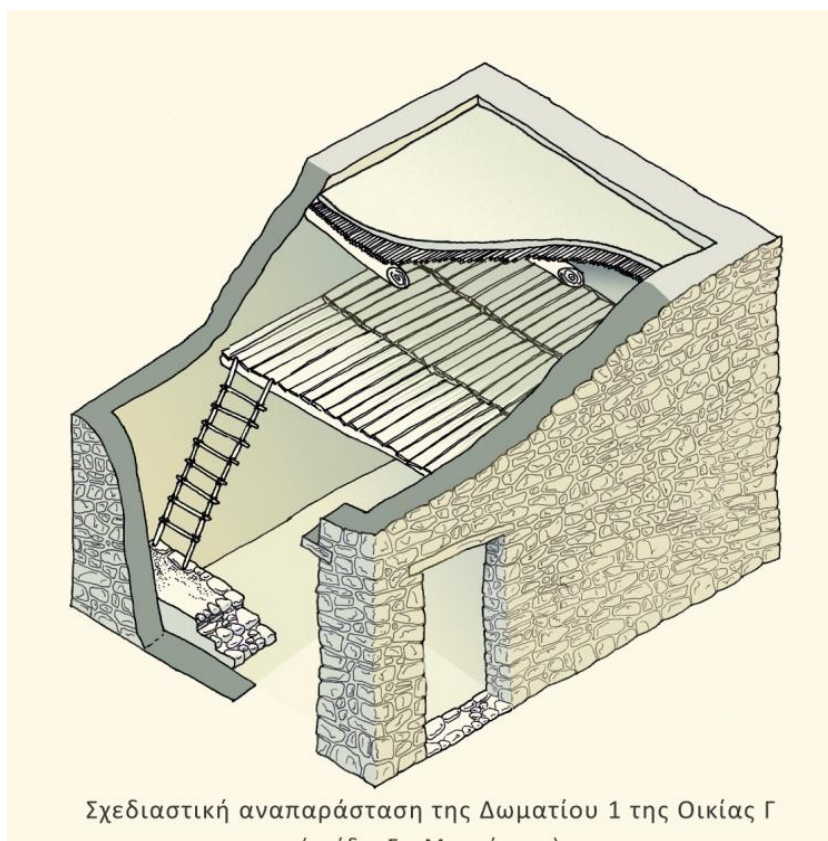


Γραπτή πρόχους. Αγγείο ΠΧ ΙΙΙ



Δίωτο κύπελλο ΜΧ

Η κεραμική του Δωματίου 1 της Οικίας Γ, μαζί με την αντίστοιχη των άλλων Οικιών του Τομέως Β', τεκμηριώνει τη στρωματογραφία του στις περιόδους της Πρώιμης Χαλκοκρατίας 3 και της Μέσης Χαλκοκρατίας και μαρτυρεί τη συνεχή κατοίκηση από την πρώιμη στη Μέση Χαλκοκρατία. Τα εικονιζόμενα ευρήματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σκύρου.



Σχεδιαστική αναπαράσταση της Δωματίου 1 της Οικίας Γ
(σχέδιο Στ. Μπονάτσου)

Η ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΟ ΠΑΛΑΜΑΡΙ

Η σημασία του οχυρωμένου Οικισμού στο Παλαμάρι και οι διασυνδέσεις του με τα άλλα κέντρα του Αιγαίου, της Μικράς Ασίας και της Εγγύς Ανατολής στην 3η και 2η π.Χ. χιλιετία



Χάλκινα Όπλα

ενισχύεται από το πολυπληθές σύνολο αντικειμένων μεταλλικής σύστασης ιδιαίτερα σημαντικό τόσο ως προς τα είδη και την ποιότητα των ευρημάτων, όσο και ως προς την προοπτική διακρίβωσης της τεχνολογίας της κατασκευής των. Τα "χαλκά" αντικείμενα, τα κατασκευασμένα από αμιγή χαλκό ή από κράματά του (περί τα 170 αντικείμενα), όπλα, κοσμήματα, εργαλεία, σκεύη και ένας μεγάλος αριθμός σκωριών και τα μολύβδινα (κυρίως σύνδεσμοι επισκευής πίθων ή άλλων μεγάλων πηλίνων σκευών), αλλά

και σφηκωτήρες, πηνία, σφονδύλια, και τμήματα από επενδύσεις αντικειμένων υπερτερούν αριθμητικά, σημειώνεται όμως και η παρουσία των 2 χρυσών κρίκων ενωτίων και των τμημάτων από 2 αργυρές περόνες. Παράλληλα έχει ανευρεθεί και μια πλειάδα σχετιζομένων προσαρτημάτων και μεταλλουργικών εστιών και απορριμμάτων (μήτρες, ιγδία, χοάνες, θραύσματα μεταλλουργικών σκωριών κ.ά.), τα οποία αναμφισβήτητα υποδηλώνουν επιτόπιες εργασίες κατασκευής και μετασκευής μεταλλικών αντικειμένων. Παρουσία μεταλλευμάτων - μικροεμφανίσεων έστω - περιεκτικών σε χρυσό, άργυρο, χαλκό και μόλυβδο, δεν διαπιστώθηκε στη Σκύρο, συνεπώς οι πηγές πρέπει να αναζητηθούν σε άλλες εκτός του νησιού περιοχές. Η γεωλογική αναγνώριση απέδωσε ωστόσο την ενδιαφέρουσα παρατήρηση, ότι οι αργίλλοπυριτικές χαλαρές αμμόδεις και λοιπές φυσικές αποθέσεις, που απαντώνται στην άμεση γειτονία και κοντά στον οχυρωμένο Οικισμό, διαθέτουν μορφολογικά, ορυκτολογικά και μικροπαλαιοντολογικά χαρακτηριστικά, απολύτως



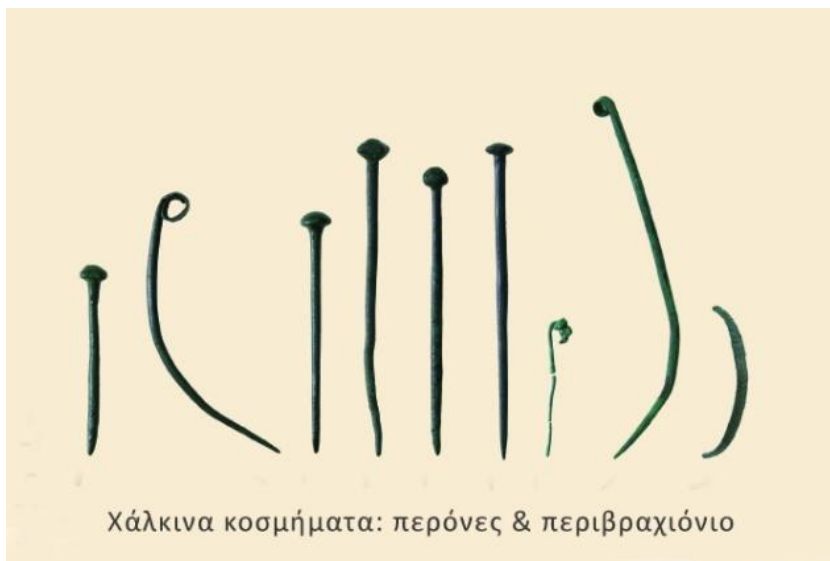
Κρίκοι χρυσού ενωτίου



Μολύβδινα πηνία

Τα δεδομένα αυτά υποδηλώνουν με πολλές πιθανότητες, ότι οι γεώδεις πρώτες ύλες που χρησιμοποίησαν οι χαλκείς και οι μεταλλοτεχνίτες της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ., προέρχονται από εντοπίους γεωλογικούς σχηματισμούς- πηγές.

Από τις μέχρι στιγμής αναλύσεις μεταλλίνων αντικείμενων του Παλαμαριού προκύπτει ότι όλα τα χαλκά συνίστανται από κράματα, όπου κυριαρχεί ο αρσενικούχος χαλκός, εμφανίζεται όμως σε 4 και ο κασσιτερούχος, ενώ σε 2 από αυτά διαπιστώνεται η συνύπαρξη κασσίτερου και αρσενικού. Πρόκειται για χημικό χαρακτηρισμό που θεωρείται αναμενόμενος για αιγαιακά αντικείμενα του τέλους της 3ης και των αρχών της 2ης π.Χ. χιλιετίας. Ο μόλυβδος συμμετέχει σε μικροποσότητες και στα χαλκά, αλλά και στους χρυσούς κρίκους από ενώτιο, και η συχνή παρουσία του πιθανώς οφείλεται στην εκτεταμένη χρήση χωνευτηρίων, όπως τεκμαίρεται από πολλές σκωρίες, που αποτελούν απορρίμματα επιτόπιας λειτουργίας χωνευτηρίων και όχι αναγωγικής τήξης μεταλλευμάτων. Από τη μελέτη οστράκου αγγείου, στην επιφάνεια του οποίου είχε επικολληθεί "σταγόνα" αμιγούς χαλκού, συνάγεται ότι στο Παλαμάρι γινόταν και επεξεργασία καθαρών "χελωνών" ή "πλινθωμάτων" χαλκού.



Η εξέταση 30 δειγμάτων μεταλλουργικής σημασίας, από τα οποία 17 ανήκουν σε σκωρίες χαλκού, έδειξε ότι κανένα δεν ανήκει σε σκωρία αναγωγικής τήξης, και όλα αντιστοιχούν σε σκωρίες παραγόμενες από τη λειτουργία χωνευτηρίων. Αυτό υποδηλώνει με σαφήνεια ότι ουδέποτε στο Παλαμάρι έλαβε χώρα παραγωγή μετάλλου από μέταλλευμα, αντίθετα φαίνεται ότι ήταν γενικευμένη η ενασχόληση με διαδικασίες ανακύκλωσης προϋπαρχόντων αντικειμένων, καθαρού και κατασκευής νέων μέσω χύτευσης, ίσως και με μεταλλοτεχνία. Τα χωνευτήρια



ήσαν πιθανώς πολλαπλών χρήσεων, χρησιμοποιούντο δηλαδή για την ανακύκλωση τόσο "χαλκών" όσο και μόλυβδινων αντικειμένων. Η τεχνολογία κατασκευής των ολίγων χωνευτηρίων που μελετήθηκαν δίδει την εντύπωση ότι διαφοροποιείται μεταξύ των θέσεων ευρέσεώς των εντός του Οικισμού. Είναι λοιπόν πιθανόν η ενασχόληση με τις διαδικασίες χώνευσης μετάλλων να μην αφορά μόνον ειδικευμένους τεχνίτες, αλλά να ήταν γενικευμένη σε πολλούς οικιστές του χώρου, με συνέπεια την έλλειψη των καταλλήλων τεχνικών γνώσεων σε μέρος τουλάχιστον από αυτούς.



ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Ο λίθος απετέλεσε, από την παλαιολιθική εποχή μέχρι τις μέρες μας, την βασική πρώτη ύλη κατασκευής εργαλείων για ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, απαραίτητων για τις καθημερινές ανάγκες του ανθρώπου, όπως είναι η επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, των μετάλλων, το κυνήγι, το ψάρεμα, κ.ά. Η λεπτομερής καταγραφή και μελέτη των λίθινων εργαλείων μπορεί να δώσει πολλά στοιχεία για την τεχνολογία, την οικονομία και γενικότερα για την εξέλιξη του πολιτισμού.

Λειασμένα λίθινα εργαλεία: Στην πρώτη κατηγορία, υπάγονται τα εργαλεία εκείνα που κατασκευάζονται με λείανση της επιφάνειας της πρώτης ύλης, με τη χρήση άλλων σκληρότερων λίθινων εργαλείων. Στο Παλαμάρι, έως τώρα, έχει βρεθεί ένα πλούσιο σύνολο λειασμένων λίθινων εργαλείων, σε ποικιλία τύπων, σχημάτων και μεγεθών, που χρησιμοποιήθηκε για ευρύτατο φάσμα παραγωγικών εργασιών (επεξεργασία αγροτικών προϊόντων, χρωστικών, μετάλλων, υφαντική, αλιεία, άμυνα, κλπ.).



Μυλόλιθοι, τριπτήρες, ιγδία (γουδιά) και ύπεροι (γουδοχέρια)

Μυλόλιθοι–Τριπτήρες: Με τον όρο μυλόλιθοι, για τους προϊστορικούς χρόνους, αναφερόμαστε συνήθως στους λίθους επάνω στην επιφάνεια των οποίων γινόταν η επεξεργασία των διαφόρων προϊόντων (καρπών, χρωστικών, κ.α.) με τριβή ή κρούση. Ο όρος περιλαμβάνει και τους τριπτήρες, απαραίτητους για την παραγωγική διαδικασία. Η χρήση των προϊστορικών εργαλείων και κυρίως των μυλόλιθων γινόταν με το χέρι, με περιστροφική ή παλινδρομική κίνηση.



Πηνιόσχημος τριπτήρας

Η τυπολογία των μυλόλιθων βασίζεται στο σχήμα και την χρήση τους. Όλοι οι τύποι απαιτούν ζεύγος εργαλείων για την επεξεργασία του προϊόντος. Το σύνολο των μυλόλιθων του Παλαμαριού περιλαμβάνει όλα τα βασικά σχήματα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (ελλειψοειδές, ορθογώνιο και ωοειδές). Οι τριπτήρες απαντώνται σε ποικιλία μεγεθών και σχημάτων ανάλογα με την χρήση (πηνιόσχημοι, κωδωνόσχημοι, κυλινδρικοί, κ.α.) στην πλειονότητά τους, όμως, είναι σφαιρικοί ή ωοειδείς.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα εντυπωσιακό σύνολο μικρών πηνιόσχημων τριπτήρων που έχουν κατασκευαστεί με μεγάλη επιμέλεια, από διάφορα πετρώματα και σε ποικιλία χρωμάτων.

Ιγδία–Υπεροι: Στα ιγδία (γουδιά) κυριαρχεί ο τύπος του ανεστραμένου κώδωνα. Οι ύπεροι (γουδοχέρια) είναι ως επί το πλείστον κυλινδρικοί. Τα ογκώδη και βαριά απιόσχημα ιγδία χρησιμοποιούνται και για την επεξεργασία του χαλκού.



Σφύρες (σφυριά)

Σφύρες (σφυριά): Επικρατούν οι ωοειδείς, με λαξευμένο αύλακα, για πρόσδεση σε στιλέο και χρησιμοποιούνται σε βαρείες κυρίως εργασίες.

Λίθινα βάρη: Λίθινα βάρη χρησιμοποιούνται στην υφαντουργία και την αλιεία. Σε πέτρες ή βότσαλα ανοίγονται οπές ανάρτησης και διαμορφώνονται κατάλληλα ανάλογα με τον προορισμό τους.



Βάρη

Λίθινα βόλια: Στην περιοχή του οχυρωματικού τείχους και των προμαχώνων βρέθηκαν πολλά λίθινα ωοειδή βότσαλα, τα οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν σαν βόλια από τους αμυνόμενους κατοίκους, έναντι επιτιθέμενων εχθρών.

Πρώτες ύλες: Ως πρώτη ύλη για την κατασκευή των λίθινων εργαλείων του Παλαμαρίου χρησιμοποιήθηκε ποικιλία πετρωμάτων, τοπικών και εισηγμένων. Για την επιλογή της πρώτης ύλης βασικό ρόλο έπαιζε η χρήση του εργαλείου. Για την κατασκευή μυλολίθων, ιγδίων και σφυρών προτιμήθηκαν, λόγω της αντοχής τους, ηφαιστειακά πετρώματα, ιδιαίτερα σκληρά (ανδεσίτες, δακίτες, κ.ά.). Εργαστηριακές αναλύσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη, θα βοηθήσουν στην λύση του προβλήματος της προέλευσης των πρώτων υλών.

Η ευρεία χρήση των λίθινων εργαλείων, όπως βεβαιώνεται ανασκαφικά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του οικισμού και μάλιστα σε χώρους που έχουν χαρακτηριστεί ως «εργαστήρια», υποδηλώνει κοινωνική οργάνωση, εξειδίκευση της εργασίας, συστηματοποίηση και εντατικοποίηση της παραγωγής, με σκοπό την δημιουργία πλεονάσματος προς διάθεση, μέσω του θαλάσσιου διαμετακομιστικού εμπορίου, που κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού παρουσιάζει μεγάλη ανάπτυξη.

ΤΑ ΛΑΞΕΥΜΕΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΑΠΟ ΟΨΙΑΝΟ ΚΑΙ ΠΥΡΙΤΟΛΙΘΟ

Στο Παλαμάρι βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός εργαλείων από αποκρουσμένο λίθο, κυρίως από οψιανό και πυριτόλιθο. Από τις πρωιμότερες φάσεις της Προϊστορίας η κατασκευή λιθίνων εργαλείων στηρίζεται στην παρατήρηση, ότι, με την κατάλληλη κρούση θραύσματα με



Λεπίδες από οψιανό

κοφτερές αιχμές αποσπώνται από ορισμένα σκληρά πετρώματα, κυρίως λεπτόκοκκα και ομογενή, με κογχώδη θραυσμό, όπως είναι οι πυριτόλιθοι, οι ραδιολαρίτες, και οι χαλκηδόνιοι, πετρώματα τα οποία είναι σχετικά άφθονα και τα καταλληλότερα για λάξευση με άμεση ή έμμεση κρούση, ή με πίεση. Ο οψιανός είναι ένα σπανιότερο πέτρωμα, πού συναντάται σε λίγες περιοχές του πλανήτη. Πρόκειται για ηφαιστειακό γυαλί πού λαξεύεται θαυμάσια με όλες τις τεχνικές, κυρίως όμως με έμμεση κρούση, ή με πίεση. Στο Αιγαίο υπάρχουν 4 γνωστές πηγές, πού βρίσκονται όλες στα ηφαιστειογενή νησιά τού

νοτίου αιγαιακού τόξου, την Αντίπαρο, τη Μήλο και το Γυαλί κοντά στη Νίσυρο. Κατά την Προϊστορία χρησιμοποιήθηκαν και διακινήθηκαν ευρύτερα για την κατασκευή λαξευμένων εργαλείων μόνον οι οψιανοί των δύο πηγών της Μήλου, από τη θέση «Στα Νύχια» στην είσοδο τού κόλπου τού Αδάμαντα, και από τη θέση Δεμενεγάκι στην ανατολική κρημνώδη ακτή τού νησιού.

Σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής και της Εποχής τού Χαλκού στην Ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο ο οψιανός, ένα «εξωτικό» υλικό, πού το αποκτούσαν μέσα από πολύπλοκες διαδικασίες ανταλλαγών, είναι το υλικό πού προτιμούν όσοι Οικισμοί έχουν τη δυνατότητα να το προμηθευτούν. Παρά τη γενικευμένη κατά την Εποχή τού Χαλκού χρήση εργαλείων και όπλων από μέταλλο, τα λίθινα εργαλεία συνεχίζουν να κατασκευάζονται και να αποτελούν την πιο πολυάριθμη κατηγορία εργαλείων για τις καθημερινές ανάγκες των Οικισμών.

Στο Παλαμάρι την εποχή της ακμής του, κατά την 3η π.Χ. χιλιετία, εργασίες όπως το θέρισμα, οι διατρήσεις, το κόψιμο και η κατεργασία μαλακών υλικών (ξύλου, καλαμιών και φυτικών υλών, οστών, κεράτων, δερμάτων κλπ) γινόταν με

λίθινα εργαλεία. Ο οψιανός του Παλαμαριού προέρχεται από τα λατομεία της Μήλου, ένα όμως παράδειγμα πρέπει να ήλθε από τις πηγές οψιανού της Καπαδοκίας. Παράλληλα με τον οψιανό χρησιμοποιήθηκαν και πυριτόλιθοι, ντόπιοι ή εισηγμένοι, και άλλα γηγενή πετρώματα.

Αρκετές χιλιάδες τέχνηρα έχουν βρεθεί στην ανασκαφή, από τα οποία τα περισσότερα είναι απορρίμματα της πολύπλοκης διαδικασίας κατασκευής λεπίδων, οι οποίες είναι στενόμακρα



Αιχμή βέλους από οψιανό

αποκρούσματα, μέσου μήκους 10 εκατοστών, με ευθύγραμμες παράλληλες κόψεις. Ήταν τα ιδανικά μαχαίράκια που εξυπηρετούσαν τούς προϊστορικούς κατοίκους του Παλαμαριού στις καθημερινές εργασίες τους στα χωράφια στις στάνες, στο νοικοκυριό και στην προετοιμασία της τροφής, στον καλλωπισμό, αλλά και στα εργαστήρια, σε εξειδικευμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες. Η κατασκευή αυτών των κοφτερών πρισματικών λεπίδων απαιτούσε ειδική τεχνογνωσία. Μετά από προσεκτική διαμόρφωση του πυρήνα η απόσπαση των λεπίδων γινόταν με πίεση, και μόνον ο απόλυτος έλεγχος της τεχνικής επέτρεπε την παραγωγή τυποποιημένων σειρών.

Με την ανεύρεση στο Παλαμάρι αρκετών πυρήνων λεπίδων και πολυαρίθμων απορριμμάτων χαρακτηριστικών της τεχνικής της πίεσης, τεκμηριώνεται η επιτόπια κατάτμηση των πυρήνων από ειδικευμένους τεχνίτες. Όσον αφορά στα εργαλεία τα οποία μορφοποιούνται με επεξεργασία, σκόπιμη δηλαδή επέμβαση στις φολίδες ή στις λεπίδες, ώστε να διαμορφωθεί ένα εργαλείο συγκεκριμένης μορφής, όπως τρυπάνι, δρεπάνι, ξέστρο ή αιχμή βέλους, αυτά δεν είναι ιδιαίτερα πολυάριθμα. Τα οδοντωτά, οι σφηνίσκοι, οι λεπίδες και οι φολίδες με ίχνη χρήσης στις πλευρές, αποτελούν τον μεγαλύτερο αριθμό των εργαλείων του Παλαμαριού. Οι αιχμές των βελών με εγκοπή στη βάση που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Οχύρωσης, ανήκουν σε μια πολύ χαρακτηριστική κατηγορία όπλων του τέλους της Πρώιμης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού



Λεπίδες από πυριτόλιθο

ΑΡΧΑΙΟΖΩΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Η ανασκαφή του Παλαμαριού έχει αποδώσει μεγάλο αριθμό αρχαιοζωολογικού υλικού, μελέτη του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη. Εδώ παρουσιάζονται συνοπτικά συμπεράσματα από τα δεδομένα της ανασκαφής των Οικιών του Τομέως Β:

1. *Οστά βοοειδών*: Από την καταγραφή και την ανάλυση οστών προέκυψε ότι ένα μέρος των διατροφικών καταλοίπων προέρχεται από αγελάδες. Τα απορρίμματα αντανακλούν τις βασικές τάσεις στη ζωοτεχνία του Οικισμού. Επειδή η πλειονότητα των ευρεθέντων οδόντων και το 84% των οστών, από εκείνα που δίδουν στοιχεία για την ανάπτυξη των ζώων, προέρχονται από ενήλικα βοοειδή, (τα υπόλοιπα δίδουν ηλικίες από 1,5 έως 3 έτη) υποθέτομε ότι σφαγιάζονταν λίγα μοσχάρια για το κρέας τους και τα υπόλοιπα στην ηλικία των 7-8 ετών, αφού είχαν χρησιμοποιηθεί σε γεωργικές εργασίες. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για γηραιά άτομα.

2. *Οστά αιγών και προβάτων*: Αίγες και πρόβατα αποτελούν το 78% του συνόλου των ζωικών καταλοίπων και το 82.4% των οστών των οικοσίων σπονδυλωτών, που απεκαλύφθησαν στον τομέα Β, στο κέντρο περίπου του Οικισμού. Η ποσότητα των τεθραυσμένων οστών μαρτυρεί ότι τα κοπάδια των αιγών εκτρέφονταν σε λίγο μεγαλύτερους αριθμούς από ό,τι τα πρόβατα. Η καμπύλη της θανάτωσης των αιγών και των προβάτων δεν έδειξε σημαντικές διαφορές στη διαχείριση του ζωικού κεφαλαίου ανά περιόδους. Ελάχιστα ζώα επιβίωναν πέρα από τα 4 χρόνια, κάτι που, σύμφωνα με τις εθνογραφικές παρατηρήσεις, θυμίζει μια οικονομία προσανατολισμένη κυρίως στην παραγωγή κρέατος. Ωστόσο η αποκοπή περισσότερων νεαρών ζώων από τις μητέρες τους, κατά την τελευταία φάση του Οικισμού στη Μέση Χαλκοκρατία, υποδηλώνει μια στροφή προς τα γαλακτομικά προϊόντα. Στην εποχή εκείνη, στην ηλικία του 1 έτους επιβιώνει το 75% των ζώων.

3. *Οστά ελάφου*: Τα οστά του ελαφιού είναι ελάχιστα και προέρχονται από νεαρά και ενήλικα ζώα. Αντιστοιχούν στο 0.5% του συνόλου των υπολειμμάτων και στο 8.86% των οστών της άγριας πανίδας. Το ελάφι ήταν θήραμα. Δεν γνωρίζομε όμως, επί του παρόντος, εάν κάποιος απομονωμένος πληθυσμός διαβιούσε στις δασωμένες εκτάσεις της Σκύρου, ή εάν τα ζώα μεταφέρθηκαν από τη γειτονική Εύβοια, που έχει μεγαλύτερη ποικιλία βιοτόπων (π.χ. δάση φυλλοβόλων δένδρων, αγαπητό ενδιαίτημα του κόκκινου ελαφιού). Ένα θραύσμα μεταταρσικού θα μπορούσε να προέρχεται από ζαρκάδι, αυτό όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί από μεταγενέστερα ευρήματα.

4. *Οστά λαγού*: Τα οστά του λαγού απαρτίζουν το 4.7% του συνόλου του οστεολογικού δείγματος, και το 87% των καταλοίπων των θηραμάτων. Αναμφισβήτητα ήταν το ευκολότερα προσιτό, και γι' αυτό το προτιμώμενο κνήγι των κατοίκων του Παλαμαριού.

5. *Οστά σκύλου*: Σκελετικά υπολείμματα ενηλίκου σκύλου εμφανίζονται σποραδικά σε όλες τις στρώσεις. Αποτελούν το 0.2% του εξετασθέντος δείγματος. Μια κνήμη φέρει ίχνη (λεπτές χαραγές) από κοφτερό αντικείμενο. Η ένδειξη αυτή σε συνδυασμό με το ότι δεν υπάρχει, τουλάχιστον στον τομέα Β της ανασκαφής, ενταφιασμός κάποιου ζώου, οδηγεί στην υπόθεση ότι η κυνοφαγία, γνωστή καθολικά στη Νεολιθική Εποχή, διατηρείται ως έθιμο και στην Εποχή του Χαλκού.

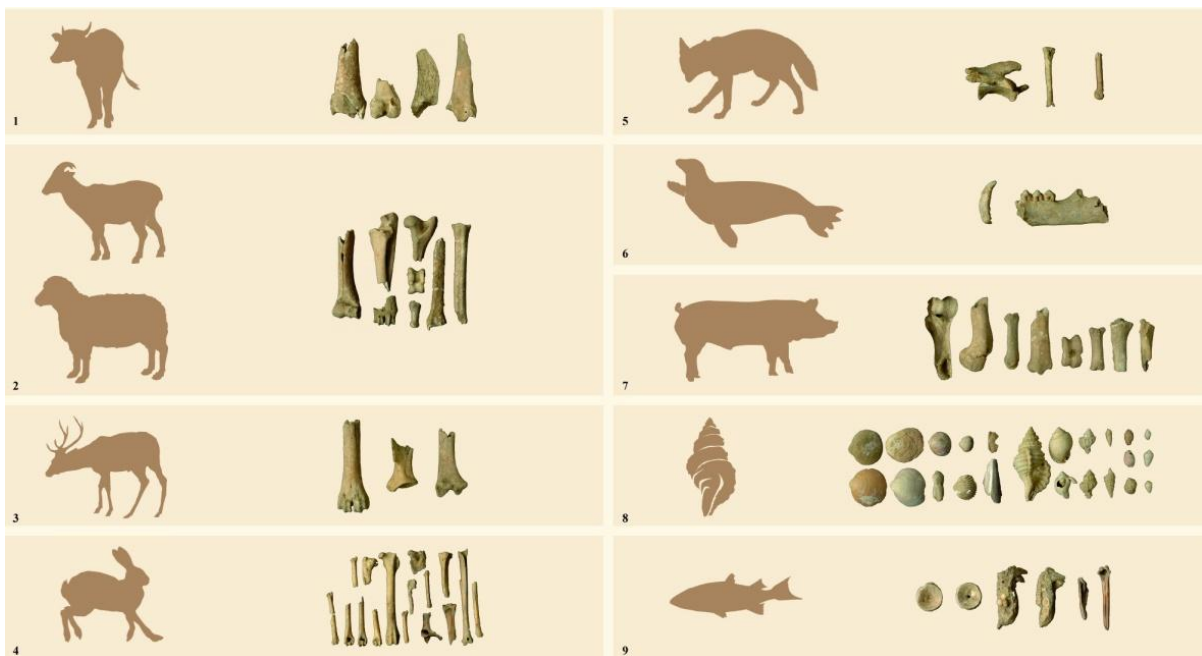
6. *Κάτω γνάθος και κυνόδοντας μεσογειακής φώκιας* (Είδος: *Monachus monachus*): Στη Σκύρο είναι τα μόνα, μέχρι στιγμής, δείγματα αυτού του θαλάσσιου θηλαστικού, και δεν φέρουν ίχνη τεμαχισμού. Τα πρωιμότερα έως σήμερα κατάλοιπα φώκιας έχουν εντοπισθεί

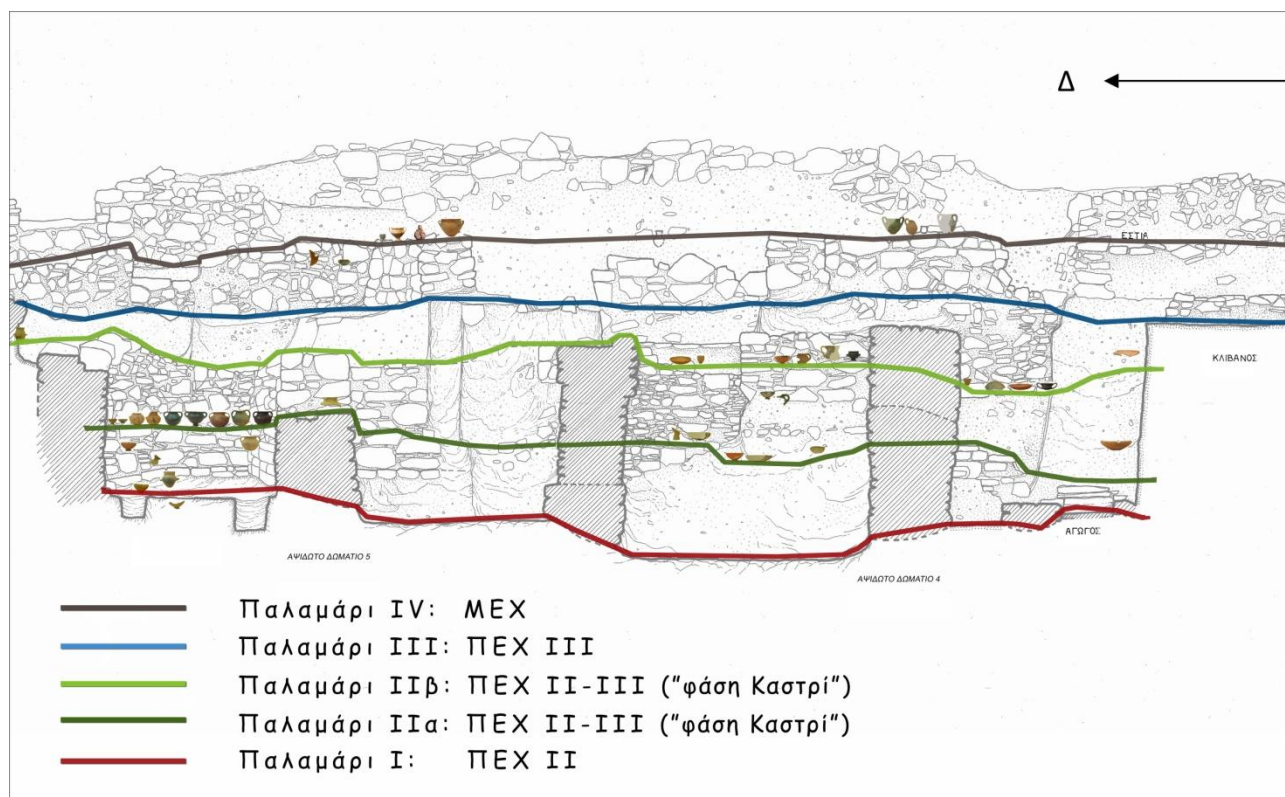
στους αρχαιολογικούς ορίζοντες του Σπηλαιού Κύκλωπας στη νήσο Γιούρα (Αλόννησος, Β. Σποράδες) της Μεσολιθικής και της Νεολιθικής περιόδου. Οι φώκιες ζουν σε ρηχά νερά, κοντά σε βραχώδεις απόκρημνες ακτές, και είναι πιθανόν το ζώο να είχε θηρευθεί, γιατί τα δύο θραύσματα βρέθηκαν μαζί με άλλα οστικά τεμάχια. Ενταφιασμός φώκιας έχει αποκαλυφθεί στο σημερινό εμπορικό λιμάνι της Ρόδου, ανήκει όμως στους προϊστορικούς χρόνους.

7. *Οστά χοίρου*: Τα οστά του χοίρου αποτελούν το 7-8% του συνόλου των οστεολογικών καταλοίπων. Τα ποσοστά σχετίζονται με τον αριθμό των θραυσμάτων και όχι των ζώων (στο δείγμα μας έχουμε στοιχεία για 3 αρσενικά και 4 θηλυκά ζώα), ή την ποσότητα του καταναλωθέντος κρέατος. Είναι όμως ενδεικτικά για τον ρόλο του χοίρου στην οικονομία του Οικισμού.

8. *Θαλάσσιοι και χερσαίοι οργανισμοί*. Κοχύλια και χερσαία σαλιγκάρια: Στον τομέα Γ' ήλθαν στο φως πολλά είδη γαστεροπόδων και δίθυρων κοχυλίων, των οποίων η κοινή ονομασία είναι σαλιγκάρια και αχιβάδες, καθώς και τα υπολείμματα άλλων θαλασσίων οργανισμών (αχινοί, καβούρια κτλ), η πλειονότητα των οποίων είχε καταναλωθεί. Τα κελύφη που απαντούν συνηθέστερα είναι τα είδη *Patella caerulea*, *Patella rustica* (οι γνωστές πατελίδες, οι προσκολλημένες στους βράχους της μεσοπαράλιας ζώνης), τα *Monodonta turbinata* (οι Τροχοί από τις ρωγμές των βράχων της ίδιας ζώνης) και τα *Glycymeris glycymeris* (τα μηλοκύδωνα που ζουν στο βυθό με ιλύ, άμμο και χαλίκια). Οι ασπόνδυλοι αυτοί οργανισμοί μαρτυρούν το θαλάσσιο περιβάλλον και τις δραστηριότητες των κατοίκων του Παλαμαριού. Στο φύλο των Μαλακίων, δηλαδή στα ασπόνδυλα με μαλακό σώμα, μικρού συνήθως μεγέθους, περιλαμβάνονται και τα χερσαία σαλιγκάρια, που συλλέχθηκαν σε μεγάλες ποσότητες από την ανασκαφή στο τείχος. Η πλειονότητά τους ανήκει στο είδος *Helix melanostoma*.

9. *Οστά ιχθύων*: Έχουν βρεθεί τμήματα του κεφαλικού σκελετού (γναθικού τόξου) και της σπονδυλικής στήλης, είναι πάντως λίγα τα οστά των ιχθύων. Η πλειονότητά τους προέρχεται από την Οικογένεια Σπαρίδες της Τάξης των Περκομόρφων Οστεϊχθύων.





ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Στο Κτήριο Ενημέρωσης Επισκεπτών βρίσκεται μια επιτοίχια μακέτα που αναπαριστά, σε κλίμακα 1:10, τη στρωματογραφική τομή που προέκυψε από τη συστηματική έρευνα των ετών 2004 και 2006 στο χώρο της Διερευνητικής Τομής 6 της ανασκαφής, μεταξύ των μεγάλων προμαχώνων Ζ' και Η', εσωτερικώς της Νότιας Οχύρωσης.

Πρόκειται δηλαδή για την απεικόνιση των στρωμάτων και την τοποθέτηση των κεραμικών ευρημάτων, τα οποία βρέθηκαν στα δάπεδα του κάθε στρώματος, σε μια συμβατική ευθεία, που αντιστοιχεί στο επίπεδο του στρώματος στο οποίο ανήκουν.

Η ανασκαφή στη Διερευνητική Τομή 6 απέδειξε ότι στο Παλαμάρι υπάρχει συνεχής και αδιάλειπτη δραστηριότητα από την Πρώιμη Χαλκοκρατία II έως και τη Μέση Χαλκοκρατία (2700-1650 π.Χ). Αυτό αποδεικνύουν οι συνεχείς φάσεις κατασκευής και ανακατασκευής των κτισμάτων, η διαμόρφωση του κατοικημένου χώρου, οι ανακατασκευές και επισκευές του εκεί οχυρωματικού τείχους με τη διευθέτηση των ομβρίων υδάτων, και η ύπαρξη άφθονης και καλοδιατηρημένης κεραμικής όλων των αντίστοιχων φάσεων. Τα στατικά προβλήματα των κατασκευών αυτής της πλευράς του οικισμού ήταν πάντοτε έντονα λόγω της απότομης κατωφέρειας του λόφου και της συνεχούς ροής των ομβρίων υδάτων. Ως εκ τούτου οι επισκευές και ανακατασκευές ήταν αναγκαστικά συνεχείς.

Στο πέρασμα των αιώνων, στους χώρους κατοίκησης κάθε Οικισμού διαμορφώνονται προσθετικά επίπεδα με τα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στο Παλαμάρι διακρίνονται 4 κύριες διαδοχικές φάσεις του οικισμού. Ο διαχωρισμός των φάσεων στηρίζεται στον συνδυασμό και στη συγκριτική μελέτη των στοιχείων που προσφέρουν η τυπολογία και η τεχνολογία της κεραμικής, η αρχιτεκτονική διάταξη και η κατασκευαστική τεχνική των



οικοδομημάτων, καθώς και οι αποθέσεις των γεωλογικών ιζημάτων. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στις περιόδους σημαδεύεται συνήθως από κάποια καταστροφή του χώρου που ανιχνεύεται είτε από αποθέσεις υλικών με έντονα τα σημάδια καύσης, είτε από σωρούς άχρηστου υλικού που καταχωνόταν στο χώρο πριν από την επανακατοίκησή του.

Στο κατώτερο επίπεδο της εικονιζόμενης στρωματογραφίας βρίσκεται η παλαιότερη φάση κατοίκησης, όπου ανήκουν τα 5 ημικυκλικά (αψιδωτά) κτίσματα, πιθανότατα αποθηκευτικοί χώροι. Τα αψιδωτά αυτά κτίσματα καταστρέφονται μερικώς όταν επάνω τους θεμελιώνεται το οχυρωματικό τείχος, στο τέλος της φάσης **Παλαμάρι I**, η οποία αντιστοιχεί στην περίοδο της *Πρώιμης Χαλκοκρατίας 2*, για την οποία, με τις έως τώρα ραδιοχρονολογήσεις, προκύπτει ότι στο Παλαμάρι αρχίζει στο διάστημα 2862-2602 π.Χ.

Μετά την οικοδόμηση του τείχους υπήρξε κάποια καταστροφή, πιθανότατα σεισμική. Ο χώρος κατοίκησης ισοπεδώνεται και εν συνεχεία σημειώνεται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα και κτίζονται πολλά νέα οικοδομήματα. Η δεύτερη αυτή φάση, **Παλαμάρι II**, αντιστοιχεί στη γνωστή από πολλούς Κυκλαδικούς και Ελλαδικούς Οικισμούς ως “*φάση Καστρι*” (*Πρώιμη Χαλκοκρατία 2 προς 3*), η οποία στο Παλαμάρι χρονολογείται στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ., περίπου από 2550 έως 2300 π.Χ. Σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου σημειώνονται αρκετές ανακατασκευές, επεκτάσεις και επιδιορθώσεις στα κτήρια.

Στη φάση **Παλαμάρι III**, η οποία αντιστοιχεί χονδρικά με την περίοδο της *Πρώιμης Χαλκοκρατίας 3* των οικισμών του Αιγαίου (δηλ. περίπου 2300-1900 π.Χ.), πιθανότατα πάλι έπειτα από σεισμική διαταραχή που προκάλεσε καταστροφές των κτηρίων, νέα οικοδομική δραστηριότητα παρατηρείται, η οποία στο συγκεκριμένο χώρο αυτής της τομής φαίνεται να επιφέρει αλλαγή στο οικιστικό σχέδιο.

Στο ανώτερο επίπεδο της τομής, στη φάση **Παλαμάρι IV** της *Μέσης Χαλκοκρατίας*, παρατηρείται νέα ισοπέδωση και ανοικοδόμηση του οικισμού με επέκταση προς τα νότια ακόμα και επάνω από το οχυρωματικό τείχος, ιδίως επί του Προμαχώνος Ζ', που παύει πια να έχει αμυντικό ρόλο.

Στο τέλος αυτής της περιόδου ο οικισμός εγκαταλείπεται οριστικά, ασφαλώς έπειτα από καταστροφή που συνδέεται με την υψηλή σεισμικότητα της περιοχής και πιθανότατα εντάσσεται στις γενικότερες αναταράξεις που σημειώθηκαν στο Αιγαίο με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Ωστόσο, τα κατάλοιπα της τελευταίας αυτής φάσης του οικισμού δεν είναι βέβαιο ότι αντικατοπτρίζουν επακριβώς τη φάση της εγκατάλειψής του, καθώς είναι γνωστό ότι κατά τον περασμένο αιώνα τμήματα των οικιών ήταν ακόμη ορατά και γινόταν συστηματική λιθοληψία, για προσπορισμό οικοδομικού υλικού, από τους κατοίκους του νησιού.



ΠΑΛΑΜΑΡΙ, ΚΑΤΟΨΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΧΥΡΩΜΕΝΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ



Το Τείχος και τα τμήματα των κατοικιών που έχουν ως τώρα ανασκαφεί αποτυπώνονται με μαύρο χρώμα.

Τα υπόλοιπα κτίσματα (αποτυπώνονται με κίτρινο χρώμα) δεν είναι ορατά, αλλά η ύπαρξή τους έχει διαπιστωθεί από τις Γεωφυσικές Διασκοπήσεις του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, Ρέθυμνο.

Όλα τα κείμενα του Ενημερωτικού Φυλλαδίου
προέρχονται από τις Πινακίδες της Έκθεσης Ενημέρωσης Επισκεπτών:

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ (Πινακίδα 2)

Μαρία Θεοχάρη-Λιάνα Παρλαμά

σελ. 2

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ (Πινακίδα 3)

Σταμάτης Μπονάτσος

σελ. 4

ΤΟ ΠΑΛΑΜΑΡΙ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ (Πινακίδα 4)

Λιάνα Παρλαμά

σελ. 6

Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΟΧΥΡΩΣΗ (Πινακίδα 5)

Χριστίνα Ρωμάνου

σελ. 8

ΟΙΚΙΑ Γ (Πινακίδα 6)

Μαρία Θεοχάρη-Λιάνα Παρλαμά

σελ. 10

ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ (Πινακίδα 7)

Γιάννης Μπασιάκος-Μυρτώ Γεωργακοπούλου

σελ. 12

ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ (Πινακίδα 8)

Χρήστος Αγουρίδης

σελ. 14

ΛΑΞΕΥΜΕΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΑΠΟ ΟΨΙΑΝΟ & ΠΥΡΙΤΟΛΙΘΟ (Πινακίδα 9)

Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη

σελ. 16

ΑΡΧΑΙΟΖΩΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ (Πινακίδα 10)

Κατερίνα Τρανταλίδου

σελ. 18

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ (Πινακίδα 11)

Σταμάτης Μπονάτσος-Χριστίνα Ρωμάνου

σελ. 20

ΠΑΛΑΜΑΡΙ, ΚΑΤΟΨΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΧΥΡΩΜΕΝΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

σελ. 23



Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Θεσσαλίας-
Στερεάς Ελλάδας-Ηπείρου 2007-2013



Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης